

AZ ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLETEK NÉHÁNY SZOCIO-KULTURÁLIS ÖSSZETEVOJE

A kulturális antropológia történetének egyik klasszikusa, Victor W. Turner az összeesküvés-elméletek kapcsán „a strukturálisan alacsonyabb rendű misztikus hatalmát” emlegette.¹ Tudvalévő, Turner elmélete szerint az emberi társadalmak ősállapotuk felbomlása óta egy olyan kettős törekvésrendszer metszetében, *állandó kölcsönhatásában* léteznek, amelyek közül az egyik – a „communitas” – az ősállapot közvetlen közösségi természetének helyreállítására törekszik, a másik pedig – a „struktúra” – a mindenkori hatalmi viszonyokat leképező, egyre bonyolultabb, s a közvetlenségtől és egyenlőségtől egyre távolodó, intézményrendszer. Turner megítélése szerint nem szerencsés egyik túlfutása sem, a „struktúráé” merev status quot és egyre nehezebben viselhető egyenlőtlenségeket, a „communitasé” káoszt, és végeredményként rendszerint diktatúrát eredményez (Turner 1997: 677.). Ezen elmélet fényében a fenti állításnak legalább két olvasata van. Ha az összeesküvés-elméletek *használóira* vonatkoztatjuk, akkor az összeesküvés-elméletek elsősorban olyan *társadalmi csoportokkal*, s azok hatalmi igényeivel adekvátak, amelyek a társadalmi struktúrában alacsonyabb státuszú helyeket foglalnak el és alacsonyabb fokon integráltak. Ha viszont az összeesküvés-elméletek *tartalmára* gondolunk – és ez a *lényegibb* olvasat –, az összeesküvés-elméletek *retardációk*: a társadalom egy korábbi, differenciálatlanabb fokának működése szerint próbálják a jelent értelmezni. Feltételezik, hogy a felszínen látszó, racionálisan elemezhető erőviszonyok mögött misztikus, rejtett erők munkálkodnak, s ezek „strukturális alacsonyabb rendűsége” még azt is jelenti, hogy a társadalmi struktúrába magukat a kor szintjén, „normálisan” integrálnak vélők ezen erők-höz képest valamilyen szempontból magasabb rendűeknek is érezhetik magukat (Kovács et als. 2012). (Az alacsonyabb rendűnek tartottak *hatalmi* törekvése pedig különösen „vérlázító”).

Összeesküvés és összeesküvés-elmélet

Amíg a társadalmi struktúra alacsony szervezettségű, az „összeesküvés” kategória ebben az értelemben nem létezik. A társadalmi hatalom kialakulása idején különböző egyének – például a harcosok csoportja – szövetkeznek egymással a hatalom megszerzésére: ezt a dolgok normális állapotának tekintik. „Összeesküvésről” akkortól fogva beszélhetünk, amikor már léteznek törvények, s közöttük olyanok is, amelyek a társadalmi rend stabilitását hivatottak fenntartani, s az adott hatalom ellen fellépő csoportoknak e törvények ellenében, ezeket megkerülve

1 A tanulmány megszületését a szerzők munkahelyei, az MTA TK SZI és a MOME támogatták.

kell (mert csak így lehet) megszerezniük a hatalmat, és/vagy megváltoztatniuk a hatalmi rendszert. Az európai történelem által feljegyzett első összeesküvések a türannisz ellenében léptek fel, de a mítoszok jóval korábbról is tudnak összeesküvésekről – ezek legtöbbje az anyajog/apajog konfliktushoz (Lásd például Bachofen 1978), s a férfi harcosok – a patriarchális rendet megalapozó – titkos szövetségeinek létrejöttéhez köthető.

Az „összeesküvésnek” nevezhető szervezkedések negatív megítélése először szükségképpen a mindenkori hatalom képviselőitől származik. A hatalom birtokosai számára fenyegetést jelentenek a „trónkövetelők”, s ez ellen a hatalom erőszakszervezeteinek megerősítése mellett gyakran úgy védekeznek, hogy a közvéleményt e „trónkövetelők” ellen hangolják. Amíg egy hatalom nem válik a túlnyomó többség számára elviselhetetlenné, addig (hiszen ezen alapszik minden hatalom) valamilyen legitimitással rendelkezik, s mivel a mindennapi élet rendjének fenntartásához az emberek többségének szüksége van a törvényességre, a legitimitás a többség számára pozitív érték. Ha egy csoport törekvéseit illegitimnek tudják feltüntetni a közvéleményben, ezzel e közvéleményt – persze ha nincs rendszerváltó, hatalomváltó hangulat – nagy valószínűséggel e csoport ellen is lehet hangolni. Minden hatalmi küzdelem egyik leglényegesebb kérdése, hogy melyik félnek sikerül magát legitimnek feltüntetni. Például az első Brutus /Lucius Iunius/ és társai összeesküvését végül legitimnek fogadta el a közvélemény, minthogy az általuk megdöntött zsarnok cselekedeteit sikerült a fennálló törvények elleni „összeesküvésnek” feltüntetni, a második Brutus – a „Caesar-ölő” Marcus Iunius – társaival hasonló kimenetelben reménykedett, de a közvélemény rövid ingadozása után elveszítették a legitimitási versenyt, és ők maradtak a „sötétben bujkáló”, illegitim, negatívan megítélt összeesküvők státuszában, olyannyira, hogy csaknem másfélezer évvel később is a stabil hatalmat idealizáló Dante a legnagyobb bűnösök: az árulók sorsaként a Pokol legmélyebb bugyrába, Lucifer szájába helyezte őket.

A hatalmat az összeesküvések bukása általában megerősíti. Nyilván ez a tapasztalat vezetett ahhoz, hogy a mindenkori hatalom a vele szemben túlságosan megerősödő „szubdomináns” hatalmakkal, vagy egyéb potenciális konkurenseivel szemben egyre gyakrabban mozgósította az „összeesküvés” vádját. Akkor is, ha a valóságban nem volt ilyen összeesküvés. Ahogy a hajdan rituálisan feláldozott uralkodók, hogy hatalmukat élethosszig megtarthassák, egy idő után „helyettest” ajánlottak fel áldozatul maguk helyett a túlvilági erőknél; később kialakult az a bűnbakképzési gyakorlat is, hogy amikor egy-egy hatalom kedvezőtlen körülmények és/vagy saját hibák, bűnök következtében meggyengülni érezte a legitimitását, a kedvezőtlen körülményeket olyan személyekre-csoportokra hárította, amelyeket – például az „összeesküvés” vádjával önmagánál eleve illegitimebbnek lehetett nyilvánítani.

A hatalom által terjesztett ilyen összeesküvés-elméletek végigkísérték a történelmet, és jól ismertek a huszadik századból is, méghozzá a legkülönbébb típusú társadalmakból. Így született az egyik legnagyobb karriert befutott

összeesküvés-vád, a „Cion bölcseinek jegyzőkönyve” az orosz *cári titkosszolgálat*, az *Ohrana kebelében*. Ilyenek voltak a kommunisták koncepciók pererei az egyházak, a tőkésék, a kulákok, a „kommunista elhajlók” és bárki ellen. Hitler a „tördöfés” elmélettel kezdte, amivel egyszerre lehetett fellépni a teljes baloldal és a zsidók ellen, aztán a bűnbakképzés technikáit mozgósítva a kommunisták ellen a Reichstag felgyújtását, pártbeli riválisai ellen – a „Hosszú Kések Éjszakájához” – az „SA pederasztáinak” összeesküvését használta fel, a világháború kirobantásához pedig a lengyelek „hitszegő támadását”. Az Egyesült Államokban néhány korábbi per után leginkább a McCarthy-korszak szolgált példákkal az összeesküvés-elmélet hatékony politikai mozgósítására.

Az „összeesküvések” illegitim voltát különös erővel sugallja, ha vagy a legfőbb legitimáló rendszerek, az *erkölcs*, az *uralkodó vallás* szempontjából társítanak hozzájuk negatív asszociációkat, s így mint a *Gonosz képviselőit* a magát általában a „jó” (de legalábbis a normalitás) oldalára soroló többséggel szemben az „összeesküvőket” eleve kiszorítják a „mieink” közül; vagy eleve valamilyen szempontból „idegennek”, a többségi társadalomtól markánsan különbözőnek, és *ellenséges érdekektől* vezérelteknek tudják őket feltüntetni. Néro korában a keresztények „összeesküvésére” kenték Róma égését, az Inkvizíció az „eretnekeket” bélyegezte a Gonosz képviselőinek. A templomosok perében egy korábban legitim szerzetesrendre vetítettek sátáni képzeteket (s vetették ezek által ki őket a „normális emberek” világából; a szerzetesrend exkluzív jellegét, működésének és gazdagodásának a többség által át nem látott jellegét tudták arra használni, hogy ezáltal „idegeneknek” is tüntethessék fel őket).

Amikor a társadalom működése a szervezeti racionalitáson kívül vallási, etikai, kvázi-vallási vagy legalábbis ideológiai premisszákon is nyugszik, a „Gonosz” és a „kártékony idegenek” feltételezése *nem csupán a hatalom nézőpontjából* merül fel. Egyrészt az elvi elkötelezettségű és *egyúttal előítéletekkel terhelt* ember az ezen elvekben nem-osztozókat, az „egyedül helyes életforma” követője az ezen életformától eltérőket hajlamos ellenségeknek látni (lásd pl. Allport 1977; Aronson 2008). Másrészt, ahogy a hatalom felhasználja a bűnbakképzést riválisai megsemmisítésére (Kirschner 1999), ez az eszköz a társadalom minden szeletében felhasználható (a mindenhol, még a legalsóbb státuszokban is létező) konkurenciával szemben. Így aztán – miként a több száz éven át aktív „összeesküvés-elmélet”, a boszorkányüldözés példája mutatja – hasonló bűnbakképzés a társadalom minden szegmenséből kiindulhat.

A modern kor a klasszikus bűnbakképzéshez képest azzal a sajátossággal is bír, hogy a modern társadalmak többségében a hatalom a „népfelenség” legitimitásán nyugszik, az államok „népállamok”. Elvben tehát az állam mindig legitim, hiszen az államhatalom birtokosa „maga a nép”. A hatalom megszerzése a demokráciában csak legitim módon történhet: vezetőit „a nép választja”. Aki tehát más módon próbálna hatalomhoz jutni, azt eleve illegitimnek, eleve a „Rossz” oldalán állónak tartják. *Míg a feudális társadalmakban az erőszakkal megszerzett hatalom is előbb-utóbb legitimizálható volt*, mivel az erőszak minden hatalom születésénél

jelen volt, a polgári demokráciának ez ellentmond, az így megszerzett hatalom képviselőjének csak akkor „bocsát meg” a demokrácia közvéleménye, ha végül *önként visszaadja*, rábízva a hatalmát a választási mechanizmusra. „Néphatalom” mellett, a többség hatalma mellett ellenérdekűnek eleve csak egy, a többséggel szemben rosszakaratú kisebbséget tekintenek. A gyakorlatban azonban a demokrácia működése sem ilyen. A modern polgári demokrácia államának s egyáltalán magának a társadalomnak a működése sok vonatkozásban átláthatatlan. Létfontosságú döntések születnek olyan szempontok alapján, amelyekről az emberek többségének nincs tudomása, s végképp nem követhető, hogy miként lesz a demokratikusan megválasztott hatalom *működése eredményeiben nem-demokratikus* (Lásd még például Horn—Rabinbach 2008). *A választott hatalom és a hatalmi kontroll-mechanizmusok mellett a társadalomban érvényesülő valódi hatalmi tényezők (tőke-érdekcsoportok, erőszakszervezetek, média, stb.) egy része egyáltalán nem választott, s egy részüknek kontrolljai is meglehetősen korlátozottak.* Ez – mint erre még kitérünk – ugyancsak kedvez az összeesküvés-feltételezéseknek.

Az összeesküvés-elméletek, a feltételezett összeesküvések olyan nagy szerepre tettek szert a modern társadalmakban, hogy maga a fogalom is kiterjedt, s ma lényegében *minden* olyan feltételezett összefüggésre használatos, amelynél *bizonyítatlan-bizonyíthatatlan mögöttes okokat*, (s főként rejtett érdekeket) feltételeznek.

Mikor keletkeznek összeesküvés-elméletek?

Amikor egy korszakban különösen felerősödnek az összeesküvés-elméletek, ennek nyilván sajátos, a korszakra jellemző szocio-kulturális okai vannak. Néhányat közülük – ezek egy részére már a fentiekben is utaltunk – sorra vettünk *Pártok és szubkultúrák a választási kampány tükrében. Értékválasztás 2010* című írásunkban (Kapitány – Kapitány 2010).

„*Összeesküvés-elméletek általában olyankor keletkeznek, amikor a társadalmi lét valódi mozgatóerői nem látszanak világosan.* Amikor az emberek érzik, hogy a dolgok bonyolultabbak annál, mint ahogy látszanak, de mégis szeretnének rájuk magyarázatot kapni. Amikor a meglévő magyarázatok nem adnak meggyőző választ arra, hogy a megfeszített munka miért nem hoz a munkavégzőnek anyagi jólétet, hogy miért nem érvényesül az egyenlő mércével mérés a társadalomban, hogy miért marad olyan alacsony, vagy süllyed a korábbinál mélyebbre *mások* erkölcsi és/vagy szellemi színvonala, hogy miért romlik a biztonság, miért terjed a bűnözés, honnan jönnek az orvostudomány által nem legyőzhető betegségek, és így tovább. Mert – éppen ez hozta létre a tudományt és részben a művészeteket is – az embernek, aki mindig szeretné – és aki az esetek nagy részében meg is tudja – tervezni, fel is tudja építeni az életét, *mindenre kell* (legalább az adott kor igényeit kielégítő) *magyarázat*. S ha nincs ilyen, maradnak a legősibb magyarázatok, a mágiának (a mindenkori boszorkányüldözéseket is újtukra indító) magyarázatai, amellyel bármi, ami történik, emberi akaratnak, egyes emberek jó vagy rossz akaratának tulajdonítható. (A mágikus világkép azért ilyen erős és mélyen fekvő

tudatunk meghatározói között, mert egy nagyon erős, és az emberi nem egész identitását meghatározó pozitív élményen alapszik, embervoltunk büszke tudatosulásán, azon a tapasztalaton, hogy *az ember gondolkodásával, akaratával, tervező és szervezőképességével szinte bármit meg tud változtatni, létre tud hozni a világban*). Egy város nehezebben átlátható, mint egy falu, egy ország nehezebben, mint egy város, a nemzetközi viszonyoknak az a bonyolultsága pedig, amelyet a modern kor viszonyai létrehozta, még nehezebben ragadható meg egyszerű magyarázatokkal. De a fő probléma az, hogy e bonyolult viszonyok között jelentős szerepe van olyan szereplőknek is, akiknek egyáltalán nem érdekük, hogy az emberek értsék és átlássák a világ valóságos viszonyait. (Ez így van a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása óta – hiszen az előnyök birtokosainak nem érdeke, hogy a többiek átlássák az előnyök forrásait –, de minél összetettebb egy társadalom, ezek az érdekek is annál összetettebben és hatékonyabban tudnak érvényesülni).

Összeesküvés-elméletek általában olyankor keletkeznek, amikor elvész a bizalom a társadalom látható irányítóival, politikai vezetőivel szemben; nem hisznek nekik többé; és ráadásul elvész a bizalom a társadalom professzionális értelmezőivel, magyarázóival, a társadalomtudományok hivatalos szakértőivel szemben is. A média kommunikátorairól nem is beszélve. Ám paradox módon éppen ilyenkor nagy lehetőségek nyílnak olyan politikai vezetők, társadalommagyarázók, média-kommunikátorok és kazánkovácsok előtt, akik a hivatalos véleménytől eltérő és egyszerű magyarázatokat (például összeesküvés-elméleteket) kínálnak. Mert ugyanakkor az emberek szeretnének bízni politikai vezetőkben, társadalommagyarázóban és média-kommunikátorokban, hiszen egy társadalom akkor tűnik 'normálisnak', amikor funkcionálisan működik, amikor minden funkciót eredeti rendeltetése szerint töltenek be, és a politikusok, társadalommagyarázók és médiakommunikátorok ugyanúgy valóban közelebb viszik a társadalom tagjait viszonyaik megértéséhez és hatékony működtetéséhez, mint ahogy az orvos meggyógyítja őket, a szakács ételt főz, vagy a szabó ruhát készít nekik. (És igen, szeretnének bízni a kazánkovácsok véleményében is, mint ahogy általában bárki véleményében; mert ugyan mindenki realitásérzékébe beépül a híres *bon mot*, hogy a nyelv arra való, hogy elrejtse, amit gondolunk, ám ugyanakkor kisdedkori nyelvtanulásunk óta mindannyiunkban benne van az az elemi reménység is, hogy a másik ember igazat mond nekünk).

Összeesküvés-elméletek általában olyankor keletkeznek, amikor túl nagy távolság van az egyes társadalmi csoportok között. Amikor az egyes csoportoknak nincs betekintésük a másik életébe, és ezért meglódulhat a fantázia. Amikor nem működik egymás face-to-face 'letapogatása', mert még ha olykor szembetalálkozik is az ember a Másikkal, fogalma sincs arról, hogy az a Másik mit csinál egyébként, élete nagyobb, általa át nem látott részében hol van, kivel érintkezik, milyen érdekeket szolgál. Mert ugyan elemi emberi szükséglet az intimszféra kialakítása, s ha magunk igényt tartunk erre, elismerhetjük rá a másik jogát is, de ugyanakkor ugyanilyen elemi módon vagyunk közösségi lények is, igényelve azt, hogy a többiek megoszthassák velünk, s mi megoszthassuk velük az élet legfontosabb megosztható mozzanatait. Az összeesküvés-elméleteknek kedvező talaja van ott, ahol

a gazdagok elzárkóznak a szegényektől, az 'elit' a 'közemberektől', ahol kasztok vannak, ahol falak emelkednek a különböző etnikai, vallási és/vagy egyéb csoportok között. És ahol – az elzárkózás egyéb formái között esetleg valóban vannak titkos érdekszövetségek, klubok, a társadalom alakítására terveket szövő, vagyis 'összeesküvő' csoportok is. Összeesküvés-elméletek bármely csoportot megcélozhatnak, de *minél kevésbé ismerős a Másik életének valóságos működése, annál könnyebben kialakulnak az összeesküvés-elmélet szerű 'következtetések'*".

Ezen utóbbi ok, az „idegenség” érzése igen sokféle formában létezik egy társadalomban (Lásd például Tajfel 1980; Schütz 1984). Legkézenfekvőbb formája, amikor valamely *más nyelvű, más etnikumú, más vallású* csoport áll az összeesküvés-elmélet célkeresztjében. A számos huszadik századi – olykor népiirtásba torkolló – *példa* mellett a régebbi történelemben is számos eset hozható fel. Ilyen módon lettek több vagy kevesebb okkal „minden rossz okozói” például a 13. században Gertrudis királyné és a „gaz merániak”, majd Kötöny király kunjai.

De az idegenség érzése létrejöhet *falú és város között is, amikor az érdekek, a követett eszmék, az életformák nagyon különbözőkké, sok tekintetben ellentétessé válnak*. Az „istentelen párizsiak” világa ellen mozgósultak például a 18. század végén a huhogók és Vendée felkelői, vagy a „bűnös Budapest” megbüntetésére vonultak Horthy csapatai. Hasonló idegenség-érzés *osztályviszonyok* mentén is kialakulhat, amikor az elitek tagjainak vannak a társadalom többségétől nagyon elütő érdekei, eszméi és életvitele, s ez vált ki heves osztálygyűlöletet, amelynek köszönhetően az eliteknek valóságos befolyásuknál is jóval kiterjedtebb hatalmat, és valóságos haszonszerző és elnyomó törekvéseiket is messze meghaladó, ártó szándékokat tulajdonítanak.

Egyéb okok

Az összeesküvés-elméleteket számos egyéb társadalomlélektani tényező is táplálja. Érintettük azt a tényt, hogy az állam, s még inkább a mögötte álló osztályhatalom *személytelen, lényegileg kollektív erő*. Ennek következtében nehéz, gyakran lehetetlen felismerni, hogy egy-egy társadalmi fejlemény honnan, kitől is származik. Az *ok-keresés* szükséglete folytán azonban a közvélekedés megpróbálja *megszemélyesíteni* a döntéseket. Az összeesküvés-elméletek gyakori formája, amikor ilyen „kártékony befolyású” személyek válnak a „Rossz” megszemélyesítőivé. Így lett megszemélyesülő Gonosz a már említett Gertrudis királyné, sokak szemében Fráter György; a valójában Franciaországnak igen nagy szolgálatokat tett, bár kétségkívül hatalomittas Richelieu bíboros, a Magyarország fölül kerekedő Habsburgok környezetéből Kollonich Lipót, Metternich, stb. Általában, amikor magáról a főhatalom birtokosáról a közvélemény nem kíván ítélni, gyakran egyes kegyencek, „rossz tanácsadók” rejtett szándékaira, „összeesküvő” tevékenységére hárítanak minden felelősséget.

Egy másik általános vonás az *azonosulás/szembenállás* szükséglete. A *történelmet végigkíséri a manicheus jellegű feketelfehér gondolkodás* (Rokeach 1960).

A differenciálásra hajlamos szemléleteknél gyakran erősebbek – és a fentebb felsorolt, az összeesküvés-elméletek keletkezésének kedvező okok fennállása esetén még erősebbé válnak – a Jót és Rosszat élesen szembeállító koncepciók (az Ahura Mazda és Ahriman által együtt kormányzott, az Isten és a Sátán befolyását egyaránt magán viselő emberi világról). A valóságos okok bonyolultságánál mindig könnyebb ilyen fekete/fehérben látni a dolgokat, s minél bizonytalanabb a folyamatok átlátása, annál nagyobb az igény az efféle tetszetősen egyszerű, érthető magyarázatokra.

Az okok közé sorolhatunk néhány olyan emberi alapvágyat, mint az emberek *nagyság* és *egyenlőség* iránti, egymással ellentétes késztetései, illetve, az ebben a kettős késztetésben rejlő ellentmondást feloldó *szabadság*-vágy. A Turner „communitas”-át átható egyenlőségvágy többnyire kielégületlenül marad: a modern társadalmak sok szempontból egyenlőtlenek. Az emberek túlnyomó többsége számára a „nagyság” érzete sem adatik meg: a tömeges élmény ezzel ellentétesen a „hétköznapiság”, a „jelentéktelenség”, a „tömegemberség” élménye (Pataki 1998). Mindkét frusztrációra választ adhat az összeesküvés-elmélet: „te magad nagy lehetnél, csoportod, nemzeted, stb. nagy lehetne – *ha* nem akadályozná ezt meg más, nálad, nálatok méltatlanabb nagyratörők ellened, ellenetek irányuló aknamunkája”. „Valamennyien egyenlők lehetnétek – *ha* egyes összeesküvők nem lógnának ki ebből az egyenlőségből, nem próbálnának a többiek kárára kiemelkedni”. A szabadság olyanok szabadsága, akik közül egyik sem nagyobb vagy kisebb a többinél, de valamennyien „nagyok”, szuverének, döntőképesek. „Szabad lehetnél” – mondja az összeesküvés-elmélet – „*ha* egyesek nem esküdtek volna össze a te szabadságod ellen, s nem kötöznének meg láthatatlan kötelekkel, mint Gullivert a liliputiak”. S az összeesküvés-elmélet azon a módon is részleteti hívójét nagyságból, szabadságból és egyenlőségből, hogy megajándékozza annak érzetével, hogy ő ily módon „átlát” az összeesküvőkön, fel tudja tárnai a mások elől rejtett összefüggéseket, a titkos szándékokat.

Persze ennek a viszonylagos nagyságnak, szabadságnak és egyenlőségnek az érzete sem adatik meg mindig. Van, amikor az összeesküvés-elmélet alapvetően az „üldözöttség” érzetét kelti, és szorongásos, paranoid jellegű. A köznyelvben „üldözési mániának” nevezett tünet-együttes és az összeesküvés-elmélet között *nincs éles határ*; mihelyt valaki közvetlen kapcsolatot teremt a feltételezett összeesküvés és a maga személyes sorsa között, mind több ponton vélheti úgy, hogy a dolgok az összeesküvők szándékai szerint történnek úgy, ahogy történnek, és mivel ő maga nem áll az összeesküvők oldalára, azok szükségképpen ellene törnek, s az élet különböző *negatív eseményei* mind ennek a következményei.

Az összeesküvés-elméletek másik oldala, hogy a Jó pártján is megszemélyesülnek egyes alakok. Ezek – éppúgy, mint a Gonoszok – a feltételezések szerint részt vesznek Jó és Rossz világméretű küzdelmében, s győzelmük – így szólnak a remények – elősegíthetné a bennük hívők naggyá válását, illetve nagyobb egyenlőséget, szabadságot hozna a számukra. Az összeesküvés-elméletek gyakori táplálója ezért az efféle *remények megcsalatozása*; s különösen alkalmas az ilyen irányú gondolatok kiváltására egyes pozitívnak tartott közszereplők (Petőfitől

Rudolf trónörökösön át Diana hercegnőig) korai – s ezért nem-természetesnek tartott, s a mindenben okságot kereső gondolkodás számára véletlen tragédiának is nehezen tekinthető – halála, eltűnése. Megnöveli az összeesküvés-elméletek erejét, ha ezekkel a halálokkal valóban *megtörték pozícionak érzett trendek* (mint például a költő Zrínyi vagy a két Kennedy-fivér esetében).

Amikor a hatalom és a neki alávetettek között tartós feszültség van, az alávetettek körében minden *„gyanússá” válhat, aminek köze van a hatalomhoz:* gyakori összeesküvés-elmélet, hogy a hatalom „el akarja rejteni az igazságot”, – *s ez a vélekedés a szó szoros értelmében mindenre kiterjeszhető.* Ilyen például az *„Akadémia” legkülönfélébb állásfoglalásaival szembeni bizalmatlanság:* amikor az „Akadémia” összeesküvésének tekintik a finnugor-elmélet támogatását – amelynek esetében az „Akadémia” persze csak a különböző „népelnymó hatalmak” és egyéb nemzetellenes /osztrák, orosz, zsidó, stb./ erők, tehát az „idegenek” érdekeinek kiszolgálója. Ilyen a hasonlóképp a hatalommal összefonódott média minden állításában való kételkedés, a törekvés a sorok közti olvasásra, a bemutatottak „mögé” látásra. Ilyen a hivatalos – és a hatalommal szintén összefonódásban látott – orvostudomány hitelének általános megkérdőjelezése, feltételezve, hogy mindaz, ami az egészségügyben történik, egyfelől az orvosok presztízsvédelme az alternatív gyógyítókkal szemben, másfelől különböző, az egészséget szándékosan vagy csak közönyösen károsító gazdasági és politikai szereplők érdekeinek képviselése.

Az ilyen összeesküvés-elméletek tovább *élhetnek az adott hatalom bukása után is, feltételezve,* hogy – az összeesküvők rejtett módján – a korábbi hatalom „alvó ügynökei” ott maradtak a társadalom minden pontján, s folytatják aknamunkájukat.

Az összeesküvés-elméletek mindezen tényezőknél *együttes hatására* alakulnak, gyakran össze is kapcsolódnak, hiszen a legegyszerűbb magyarázat az, amikor minden egyetlen szárra felfűzhető.

Az összeesküvés-elméletek keletkezésének *és szívós fennmaradásának okairól* szólván mindenképpen figyelembe kell venni azt a kínos tény, hogy az összeesküvés-elméleteknek rendszerint *van valamilyen alapjuk.* Valóban léteznek titkos társaságok, s ezektől függetlenül is valóban vannak háttérben kötött egyezségek, az emberek többsége számára fel nem táruló döntések. Gyakran tapasztalható a hatalomra törés és a megszerzett hatalom gátlástalansága. Léteznek a sajátokkal ellentétes érdekek. A saját csoporthoz képest idegennek tartott csoportok tagjai között többnyire vannak olyanok is – *egyesek –* akikre a csoport *egészére* vonatkoztatott vádak igazak. Lehetnek olyan tapasztalatok, amelyek egybecsengenek az összeesküvés-elmélet valamely sötét *állításával, így azt szinte igazolni látszanak.* S a történelmi tapasztalatok minden összeesküvés-elméletnél háborzongatóbbak; a legsötétebb összeesküvés-elméletek sem képesek versenyezni a valóságban elkövetett szörnyűségekkel, a nemzeteken belüli és nemzetek közötti politikák aljasságaival.

Az összeesküvés-elméleteket mégsem tekinthetjük a valóság leképezésének. Ezek legfőbb sajátossága ugyanis a *valóságos összefüggések radikális leegyszerűsítése.*

Az, hogy a valóság alakulását *egyetlen csoport vagy személy szándékainak tulajdonítják*. Az, hogy fekete és fehér ütközésében gondolkodnak. A valóságot *sohasem* egyetlen szándék alakítja (de még két, egymással szembe feszülő szándék sem). Minden történelmi pillanat *aktív aktorok sokaságának* eredőjében zajlik, rengeteg törekvés alakítja, s ezért sohasem determinált. És a valóság sohasem fekete-fehér. Minden történelmi szereplő, minden törekvés pozitív és negatív elemek együttese: természetesen mindig lehet (és szükséges is) dönteni jó és rossz (azaz a viszonylagosan jobb és a rosszabb között), de nincs olyan emberi gyakorlat, ami *csak és kizárólag* jó, vagy csak és kizárólag rossz lenne. Az összeesküvés-elméletek azzal torzítják el a valóságot, hogy *a differenciált és többtényezős magyarázatok helyett egytényezős magyarázatokat konstruálnak*, s a pluralitás legfeljebb úgy érvényesül bennük, hogy az ilyen egytényezős magyarázatokat sokszorozzák. Egy másik torzításuk a mindenkori előítéleteké (és a fekete-fehér gondolkodás szükségszerű velejárója): egy-egy csoport tagjaival kapcsolatos *egy (negatív) tapasztalatokat általánosítanak, a csoport egészére kivetítenek*. A csoport egészét is úgy ítélik meg, hogy *a csoportra, mint egészre valóban jellemző tulajdonságok sokaságából egyet (vagy néhányat) kiragadnak*, és úgy tüntetik fel, mintha *csak ez lenne* az adott csoport tulajdonsága.

* * *

Korábban felvetettük, hogy az összeesküvés-elméletek keletkezésének egyik összetevője az egyik legtermészetesebb emberi törekvés: a világ történéseire a *magyarázatok keresése*. És itt kell figyelembe venni *még egy* szempontot. Amikor valaki a magyarázatkeresésben elér az éppen adott társadalmi rendszerben engedélyezett határokig, és olyan kérdéseket kezd feszegetni, olyan összefüggéseket próbál feltárni, amelyek lelepleznék az adott társadalmi rendszer legfőbb ellentmondásait, a látszatok mögötti valós működéseket, és esetleg a rendszer alapjait is megkérdőjelező következtetésekre jut, az adott hatalmi viszonyok fenntartói gyakorta szegeznek vele szembe: „de hiszen ez összeesküvés-elmélet!” Minthogy az elleplezett, mögöttes mozgatórugóknak a lényegéhez tartozik, hogy rejtettek; az ilyen, a mögötteseket feltáró elemzések csupán közvetett érveléssel tudják állításukat bizonyítani, és ezért nehezen tudnak védekezni az őket az összeesküvés-elméletekkel egybemosók vádjai ellen. Korábban hangsúlyoztuk, hogy a mindenkori hatalomnak nagyon is érdeke, hogy kritikusi ellen az összeesküvés vádjával éljen, s ezt rendszerint meg is teszi. De a mögöttes tényezők, a látszatok mögötti mélyszerkezet működését firtató magyarázatok keresése még nem összeesküvés-elmélet. S nem is lehet azzá, ha az okok tömegét nem egyszerűsíti, ha nem fest fehérre-feketére, ha nem előítéletek alapján *ítél meg egyéneket és csoportokat*, és főképpen, ha bizonyítani is tudja a mögöttes mozgatók működésére utaló tényeket. *A mögöttes magyarázatkeresés eleve összeesküvés-elméletnek nyilvánítása sem egyéb, mint egy az összeesküvés-elméletek közül!*

Felhasznált irodalom

- Allport, Gordon W. (1977) *Az előítélet*. Budapest, Gondolat
- Aronson, Elliot (2008) *A társas lény*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Bachofen, Johann Jakob (1978) *A mítosz és az ősi társadalom*. Budapest, Gondolat
- Horn, Eva – Rabinbach, Anson (2008) Introduction, *New German Critique* 103, (35/1): 1-8.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2010) Pártok és szubkultúrák a választási kampány tükrében. Értékválasztás 2010. In: Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér szerk. *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról No. 2*. Budapest, Magna Produkció, 259-262.
- Kirschner, Josef (1999) *A manipuláció művészete*. Budapest, Bagolyvár
- Kovács Imre et als. (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA TK SZI – Argumentum
- Pataki Ferenc (1998) *A tömegek évszázada*. Budapest, Osiris
- Rokeach, Milton (1960) *The Open and Closed Mind*. New York, Basic Books
- Shütz, Alfred (1984) Az idegen. In: Hernádi Miklós szerk. *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat, 405-413.
- Tajfel, Henri (1980) Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli György szerk. *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, KJK, 40-69.
- Turner, Victor W. (1997) Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In: Bohannon, Paul – Glazer, Mark szerk. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem – McGraw-Hill, 673-711.